

УДК 929Великанів:[59:069](477)

Всеволод Великанів — дослідник фауни України 1920–1930-х років: біографія, колекції, публікації

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

Vsevolod Velykaniv as Investigator of Fauna of Ukraine in 1920–1930s: Biography, Collections, Publications. — **Zagorodniuk, I.** — Historical exploration of life and scientific work of one of the foremost researchers of the fauna of Ukraine in 1920–1930s. Information about Velykaniv's life (about 1898–1937) and his zoological collections and published articles is presented. Velykaniv is a collector of hundreds samples of mammals, birds and insects from Chernigiv, Kharkiv and Voronezh oblasts, and also (according to known records in his diaries) he described the fauna (especially birds) of Crimea and Arkhangelsk. In terms of taxonomic groups, his publications were devoted mainly to the bats, rodents, owls, and herons. The main areas and years of research, according to the publications and collection samples, are Nizhyn district in 1923–1930 and 1934, and Kherson region in 1934–1936. It is assumed that the researcher was repressed in 1937.

Key words: *history of zoology, museology, faunistics, Chernigiv oblast, Kherson oblast, Velykaniv.*

Address: National Museum of Natural History of NAS of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: zoozag@ukr.net

Вступ

Ім'я Всеволода Великанова тісно пов'язано з розвитком зоологічних досліджень Чернігівщини та суміжних регіонів у період 1920–1930-х років. Дослідник працював переважно у Ніжині — університетському містечку на північному сході України, яке славиться як один із зоологічних центрів України. На сьогодні нам не відомі подробиці біографії дослідника, проте його наукові публікації і зібрані ним зоологічні колекції є одними зі свідчень того, як у скрутні часи Громадянської війни, Голодомору і сталінізму дослідники організовували і розвивали обрану ними галузь знань і, попри все, досягали значних успіхів у створенні нових знань і розвитку своєї спеціальності. Всеволод Великанів працював у ті часи, коли одночасно з ним у різних куточках України вели свої дослідження такі українські теріологи, як Віктор Антонович, Олександр Браунер, Борис Вальх, М. Вернер, Богдан Волянський, Микола Гавриленко, Євген Звірозомб-Зубовський, Яків Зубко, Петро Крижов, Олексій Мигулін, Микола Мілютін, В. Перверзєв, Іван Підоплічко, Борис Попов, Василь Храневич та ін.

Стартові знання на початок підготовки цієї розвідки були вкрай незначними — дві статті невідомого назагал дослідника, кілька згадок його матеріалів у публікаціях М. Шарлеманя [40] та інших дослідників першої половини ХХ ст., відсутність ознак його перебування у Ніжинському університеті, зашифроване акронімом «В.» посилання на його дві публікації в огляді 1938 р. «Звірі УРСР» [27], врешті — невідомість повного імені дослідника та різні написання його прізвища, відсутність згадок про нього в огляді «Розвиток зоології на Україні» [25] та скромна згадка в огляді «Орнітологи України» [2]. Невеличку надію додавав факт існування щоденників В. Великанова, згаданих у дисертації Л. Кузьменко щодо птахів Чернігівщини [24]. Попри таке недостатнє висвітлення матеріалів, пов'язаних з науковою діяльністю В. Великанова, його внесок у формування знань про фауну Чернігівщини та суміжних регіонів є надзвичайно великим, як і обсяг зібраних ним колекцій. Тим важливішими є пошук та аналіз відомостей про наукову діяльність цього дослідника, яким було закладено підвалини сучасних еколого-фауністичних досліджень хребетних цього регіону.

Матеріал

Напрямки і засоби пошуків. Для пошуку відомостей про В. Великанова залучено кілька різних груп джерел. Насамперед, було зроблено докладний бібліографічний пошук і знайдено оригінали публікацій дослідника, з яких можна дізнатися про об'єкти, місця і дати його досліджень. Важливим, хоча й дуже неповним джерелом стали публікації зі згадками дослідника та зібраних ним колекційних матеріалів. Зокрема, цінну інформацію дало дослідження колекцій та каталогів колекцій (зокрема й Зоологічного музею ННПМ НАНУ) з увагою до етикеткової інформації.

Цінні відомості отримано від ніжинських колег, які цікавилися історію зоологічних та краєзнавчих досліджень — І. Марисової, Б. Кедрова, Л. Кузьменко, П. Шешурака, а також ніжинського історика і краєзнавця С. Зозулі. Важливу інформацію (перекази про В. Великанова від М. Самофалова) повідомив О. Пекло. Кілька важливих зв'язків між розрізненими фактами (місця, дати, події, люди тощо) дав пошук відомостей у Інтернеті.

Про ім'я та прізвище. В доступних публікаціях відомі тільки ініціали дослідника. Ім'я та по-батькові уточнено на підставі окремих архівних записів, повідомлених Б. Кедровим та Л. Кузьменко (особ. повід.), — «Всеволод Леонідович». Існують різночитання в написанні прізвища дослідника, у тому числі в підписах до статей та у згадках про нього у працях інших колег — «Великанів» [5], «Веліканов» [40], «Великанов» [6], «Веліканов» [15]. Тут прийнято написання, вжите самим дослідником у найбільш пізній відомій нам його праці українською мовою про кажанів Ніжинщини [5], — «Великанів» (род. відм. — «Великанова»).

Щоденники В. Великанова. Важливим джерелом знань є (були?) щоденники В. Великанова. Це 5–7 блокнотів формату близько А6, які дослідник вів протягом 1920–1934 (?) років, з докладними описами місць спостережень, зі списками видів, рясно насичені латиною і цифровим матеріалом. Після непростого історії їхнього зберігання¹ ці щоденники на початку 1990-х рр. потрапили до Л. Кузьменко, яка працювала над дисертацією про птахів Чернігівщини. Зокрема, в авторефераті цієї дисертації зазначено: «В основу порівняльної характеристики орнітофауни... покладено матеріали рукописних щоденників В. Л. Великанова, де є відомості про птахів Ніжинщини 20–30-х років ХХ ст.» [24]. Тепер місце зберігання всіх щоденників невідоме. Частина їх збереглася у Л. Кузьменко. Зразок сторінки з одного зі щоденників представлено для ілюстрації цього тексту (рис. 1). Окремі виписки зі щоденників різних років, що збереглися у Л. Кузьменко, були надані для аналізу автору.

Вжиті скорочення. НІНО — Ніжинський інститут народної освіти (нині — Ніжинський державний педагогічний університет); ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України; ВУСМР — Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок (нині: УТМР — Українське товариство мисливців та рибалок); ННТК — Ніжинське наукове товариство краєзнавців при ВУАН (Всеукраїнській академії наук).

Біографічні відомості

Народження, навчання. Про «доніжинський» період життя В. Великанова майже нічого не відомо. За розвідками, проведеними нашими ніжинськими колегами (Л. Кузьменко, Б. Кедров, особ. повід.), відомо, що у часи царату від був офіцером царської армії. Відомо також, що під

¹ Історія цих щоденників, яку повідала мені І. Марисова, має такий ланцюжок: 1) від В. Великанова щоденники потрапили до мисливця і таксидерміста М. Левенця, який активно працював у 1930–1950-х рр. в Ніжині і виготовив чимало опудал тварин для місцевих колекцій; 2) від Левенця щоденники потрапили до Якова Старичева, лаборанта кафедри зоології, мисливця і таксидерміста, який добре знався з Левенцем, а в Ніжинському педінституті опікувався зоологічним кабінетом (десь до 1975–1980 рр.); 3) Яків Якович передав ці щоденники випускнику кафедри (1977 р.) і надалі знаному в регіоні орнітологу Михайлу Самофалову, який згодом переїхав працювати до Чернігівського педінституту, а 1987 р. помер; 4) близько 1995–2000 рр. дружина М. Самофалова передала ці щоденники І. Марисовій для її аспірантки Л. Кузьменко.

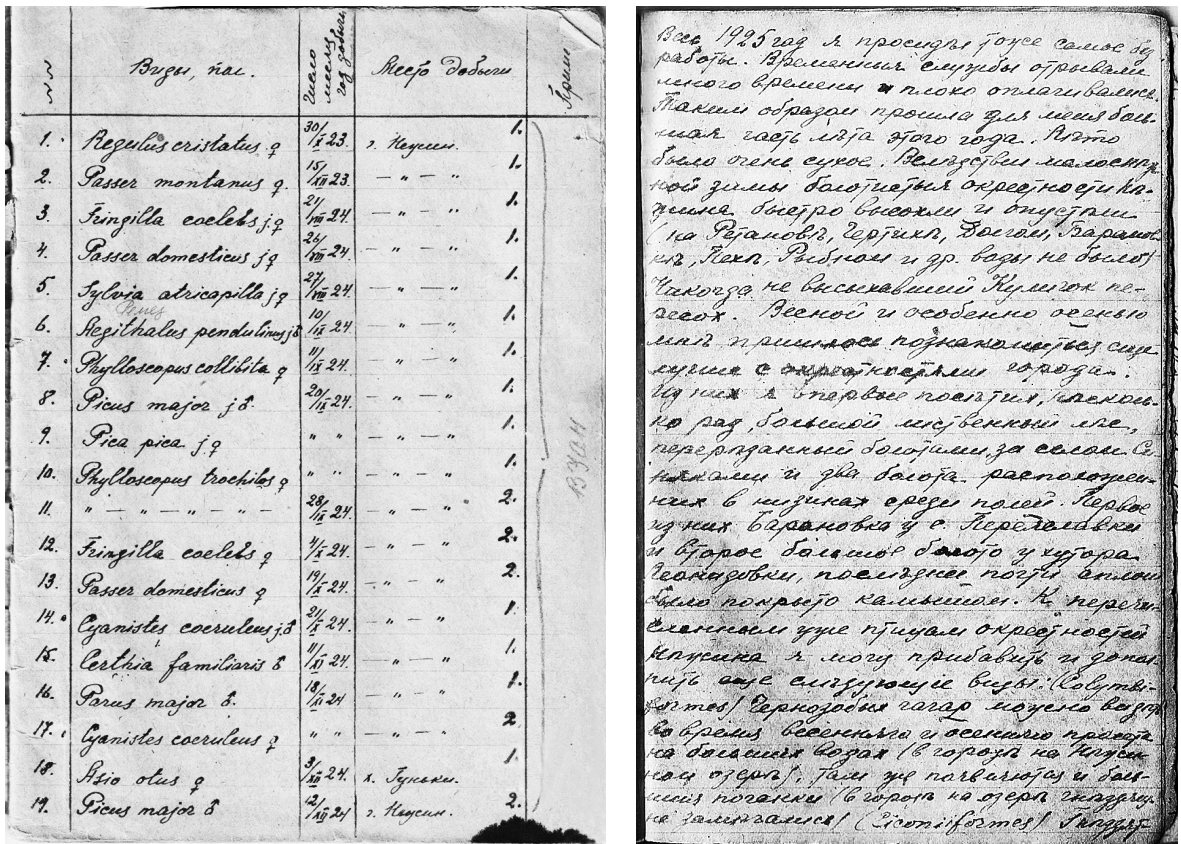

Рис. 1. Сторінки зі щоденників Всеволода Великанова, копії яких люб'язно надала Л. Кузьменко. Ліворуч — сторінка з записами 1924 р. про колекції здобутих птахів; праворуч — сторінка з підсумками 1925 р.

час роботи в Ніжині йому неодноразово погрожували репресіями з огляду на його минуле («царський офіцер») (Б. Кедров, особ. повід.).

Пошук відомостей про випускників вищих військових училищ того часу показав, що «Всеволод Великанов» значиться серед випускників Павловського військового училища (Санкт-Петербург)² 1917 р.: випуск 17-й прискорений (передостанній), з кваліфікацією «1-й разряд, из портупей-юнкеров прапорщиком» [9]. Відомо, що з початком Першої світової війни училище перейшло на 4-місячні прискорені випуски, а до нього приймали тільки випускників кадетських корпусів або (на вільні вакансії) — юнаків від 17 років [30]. Тобто, випускник прискореного випуску першої половини 1917 р. (отже, набору з кінця 1916 р. або початку 1917 р.), найімовірніше, був народжений близько 1898–1899 р.

Про місце народження і родину В. Великанова нічого не відомо. За збігами прізвищ і дат в генеалогічних базах, доступних в Інтернеті, та географією його поїздок можна припустити, що він народився в родині військового в одному з міст Слобідської України. Про освіту також даних немає, проте, виходячи з його щоденників, зокрема, грамотності тексту та володіння латиною і технікою опису здобутих зразків, очевидно, що він мав, окрім військової, також біологічну освіту або, принаймні, плідні контакти з провідними фахівцями-зоологами.

За авторською гіпотезою, Всеволод став військовим за вимогою або традицією сім'ї, маючи хист та прагнення до зоології. Найімовірніше, його батько був військовим, що може пояснювати не тільки вибір військової кар'єри, але й відсутність очевидного зв'язку в його переміщеннях

² Про це училище, яке існувало протягом 1894–1917 рр., є стаття у Вікіпедії [30].

з містом, яке могло бути рідним³. Пошук у довідниках царської армії дозволив виявити тільки одного Леоніда Великанова: на початок 1909 р. така людина у званні капітана служила у 72-му піхотному Тульському полку 18-ї піхотної дивізії, який був локалізований в Ново-Олександрії [32: 256] (нині — м. Полави, Люблінське воєводство). Дати також збігаються: якщо припустити, що капітану в 1909 р. було до 40, а Всеволоду — 10 років, то капітан Л. Великанов міг бути батьком В. Великанова. Тоді можна зробити наступне припущення: Всеволод народився в Ново-Олександрії (нині Польща).

Період громадянських воєн. Відомості про цей час у край неповні. Виходячи з того, що у провину В. Великанову в подальшому його житті ставили «білогвардійське минуле», можна припустити, що він перебував на фронтах з 1917 до 1920 рр. Перша дата пов'язана з реконструйованим (неоднозначним) випуском його з Павловського училища, друга — з першим відомим записом в його зоологічних щоденниках. Ці перші (за хронологією) щоденникові записи стосуються його спостережень за птахами на півночі Криму у квітні–травні 1920 р. (зокрема й на узбережжі Сивашів). Щоби опинитися в Криму навесні 1920 р. і вже бути офіцером, В. Великанів мав пройти майже три роки військового життя. Навесні 1920 р. Крим, як відомо, став останнім bastionом «білих», і в Криму з початку березня до кінця жовтня відбувалися масштабні військові операції, що закінчилися перемогою махновців і «червоних» та втечею армії Врангеля [37]. Найімовірніше, щодо перебування В. Великанова в Криму мова має йти про корпус генерала Якова Слащова, який обороняв північний Крим у січні–березні 1920 р. Свої перші з відомих нам записів у «кримському» щоденнику (про птахів Сивашів, а слідом і Дюльбера та Алупки), датовані кінцем квітня — кінцем травня 1920 р., В. Великанів міг зробити, перебуваючи у складі «білого» корпусу.

У середині або другій половині 1920 р. (не раніше кінця травня і не пізніше середини жовтня) В. Великанів «опинився» у Трудовій армії, в якій перебував протягом 1920–1921 рр.⁴ Це була фактично примусова робота, і він пише про себе у щоденнику як про «військовополоненого офіцера». У щоденниках він згадує такі місця та події цього періоду:

1) 1920 р., без дат, роз'їзди Коробочкине і Щеняче Харківської губ. (знаходяться біля сіл Коробочкине Чугуївського р-ну та Борівське Шевченківського р-ну відповідно) на залізничній гілці Чугуїв–Куп'янськ, на схід від Харкова; 2) осінь 1920 р. (за крайніми датами у щоденнику — 20.10–21.11), с. «Усмань Собакіна Воронежської губ.» (з 1928 р. = Нова Усмань, на сх. від Воронежа), можливо, також була робота на залізничному роз'їзді; 3) 5–8 грудня 1920 р. Великанів робив записи про спостереження на «хут. Пльшакове Донської губ.»⁵, який тут ідентифіковано як «с. Плешаков» Каменського р-ну Ростовської обл. (тоді Донецька губ.); 4) кінець 1920 р. — м. Харків та ін. пункти; 5) початок 1921 р. (1.01.21), «Новий Оскол Курської губ.», нині райцентр Белгородської обл. (на р. Оскіл); 6) [1921 р.] (без дати, очевидно, перша половина року), Харків, Харківське товариство [дослідників природи]; 7) «потім знову Воронежська губ.»; 8) 1921 р. [ймовірно, перше півріччя] «пережив на ст. Харків і роз'їзді Щеняче»; 9) літо 1921 р. (4.06), переїхав на роз'їзд Коробочкине, тут зібрав 12 тушок гризунів (полівки, миші,

³ Ніжин, судячи з записів у щоденниках, був не рідним містом Всеволода: там, очевидно, не було родини, і околиці Ніжина він, як видно з окремих записів у щоденниках, явно вивчав, тобто вони не були йому відомими з дитинства або юності (на рис. 1 можна бачити фрагмент записів 1925 р., у т. ч. фразу «весной и особенно осенью мне пришлось познакомиться еще лучше с окрестностями города»).

⁴ За Вікіпедією, «Трудові армії» — з'єднання Червоної Армії, які використовували на роботах з відбудови промисловості після війни. В Україні їх створено 21 січня 1920 р.; вони працювали в основному на відбудові Донбасу: залізничного транспорту, промисловості тощо; в кінці 1921 р. ліквідовані [38].

⁵ Наводиться за записами зі щоденника, повідомленими мені на слух (Л. Кузьменко, особ. повід.), проте ні такого хутора, ні «Донської губ.» в каталозі не знайдено (можливо, мова про Донецьку губ.). Є два хутори «Плешаков» у Ростовській обл., в Каменському р-ні: 1) у складі поселення Гусев (на північ від нього) та 2) у складі поселення Волченське (біля сучасної межі України, поруч Волченського е залізниця, що йде з Краснодару в Білу Калитву). Друге з них, що поруч із залізницею, розглядається як місце роботи В. Великанова.

соні, ховрахи), а також нові серії комах, птахів; 10) без дати [слідом за попер. записом], «знаходячись у Воронежі, на обліку у Воронежському ЧК, отримав безстрокову відпустку; шкірки звірів і птахів передав до Воронежського університету»⁶.

Наведені матеріали свідчать про те, що досліднику довелося багато разів змінити адресу свого перебування, при тому не за власним бажанням. Попри це, він в усіх цих пунктах вів зоологічні спостереження і відповідні записи у щоденниках. Понад те, принаймні двічі зазначено контакти з колегами з наукових центрів — з Харківським товариством (I пол. 1921 р.) та Воронежським університетом (ймовірно, кінець літа 1921 р.). Про колекції В. Великанова в Харкові й Воронежі нічого не відомо⁷.

Робота в Ніжині. Протягом 1923–1930 рр., як свідчить аналіз колекційних зразків з оригінальними етикетками (табл. 1), В. Великанів постійно перебував у Ніжині, цікавлячись фауною Ніжинщини. Принаймні до 1925 р. він не мав роботи, про що свідчить один із записів у його щоденнику (див. рис. 1). Весь цей час він активно досліджував околиці Ніжина та суміжні з Ніжинським райони Чернігівщини, здобуваючи різних тварин, а надто птахів, з яких робив експозиційні зразки як для приватних колекцій, так і для передачі у краєзнавчі та зоологічні музеї. У щоденниках він вів записи, при тому не тільки поточні (описи екскурсій та знахідок), але й підсумкові (таблиці з сумами спостережень та здобутих зразків за відповідними систематичними групами), вільно користуючись латиною і роблячи примітки та уточнення поверх раніше зроблених записів.

Фактично завдяки здобутому матеріалу він виживав. Прямі та непрямі дані свідчать, що він був досвідченим мисливцем, що могло впливати на вибір роботи і допомагало у здобуванні зоологічного матеріалу, насамперед птахів. Під час роботи у Ніжині мав стосунки з колегами з Харкова та Києва, зокрема І. Підоплічком, В. Аверінім та О. Мигулінім (див. далі). Пізніше, за розвідками Б. Кедрова (особ. повід.), він працював в окружному відділенні ВУСМР, при тому на низових посадах (можливо, був охоронцем)⁸. Із записів у щоденниках видно, що В. Великанів вивчав околиці Ніжина (див. рис. 1), тобто не знав їх попередньо, з чого можна припустити, що він був не місцевим, не уродженцем Ніжина.

У цей час він веде широкі спостереження за різними групами (птахи, ссавці, жуки, павуки, метелики). На думку автора, яку підтримав В. Грамма, освоїти такий великий обсяг знань (комахи, птахи, ссавці, включно з їхніми назвами латиною) самотужки неможливо, і В. Великанів, напевно, був у співпраці з іншими зоологами, імена яких невідомі. Зокрема, комах (у автора є копія сторінки з записами про знахідки комах кінця 1923 та 1924 рр.) могли йому визначати М. Шарлемань (Київ) або І. Тарнані (Харків) (В. Грамма, особ. повід.).

21 січня 1925 р. створено Ніжинське наукове товариство краєзнавців при ВУАН (ННТК), при якому згодом створили природничу секцію та краєзнавчу бібліотеку [15]. Як зазначає С. Зозуля з посиланням на матеріали в міському архіві Ніжина⁹, «Із лютого 1928 р. головою ННТК стає директор НІНО М. Г. Куїс. У керівництві з'являються нові люди: проф. Є. А. Рихлік, ..., а також викладачі НІНО В. Л. Великанов і Є. П. Теплов» [15]. Звертає на себе увагу документальне підтвердження того, що В. Великанів був викладачем Ніжинського ІНО (не виключено, що і його випускником), можливо, що тільки починаючи з 1928 р. Роботою В. Великанова в цьому

⁶ З сайту музею відомо, що в роки II Світової війни він був знищений, і вціліли лише окремі експонати; музей наново створено 1962 р. [16]; тобто колекції В. Великанова в цьому музеї, якщо і були, не збереглися.

⁷ Коментарі щодо колекцій В. Великанова у Харкові є далі, щодо Воронежа див. попередню виноску.

⁸ До цієї розвідки основною версією у автора було те, що в Ніжині В. Великанів працював в ІНО, проте, на переконання ніжинських колег, його робота була пов'язана тільки з ніжинським відділенням ВУСМР, при тому, з огляду на «білогвардійське минуле», чим йому часом дорікали (є документи в архіві: Б. Кедров, особ. повід.), він працював там на найнижчих посадах. Нові відомості (насамперед, згадані у статті С. Зозулі [15]) свідчать про роботу В. Великанова в Ніжинському ІНО принаймні у 1928–1929 рр.

⁹ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ф. Р–6108, оп. 1, спр. 1, арк. 34) (за [15]).

Таблиця 1. Хронологія відомих на сьогодні ключових етапів життя і наукової діяльності В. Великанова

Період	Події життя
бл. 1898 р.	дата та місце народження не відомі; припускається, що народився бл. 1898–1899 рр.
1917 (весна)	припускається, що пройшов навчання в Павловському училищі (Санкт-Петербург)
1917–1920	офіцер царської армії; ймовірно, в армії Денікіна (точних даних немає, реконструкції)
1920–1921	в Трудовій армії як полонений (Харківщина, Білгородщина, Вороніжчина, Ростовщина)
1923–1930	робота в Ніжині в ВУСМР (можливо, з 1922 р.) та НІНО (можливо, тільки з поч. 1928 р.)
1930–1933	заслання в Архангельську, з правом листування (був його лист до Ніжина), 12.1930–12.1933
1934 (весна)	перебував у Ніжині з початку року до весни; 04.1934 р. вже був на Херсонщині (04.1934 — фото гнізд чапель на Херсонщині у статті 1936 р. [7])
1934–1936	робота в районі Чорноморського заповідника (можливо, в рибоохороні або НДІ морського і рибного промислу); жив у Херсоні (не точно), 10.1936 р. — остання відома стаття
1937 (?)	жодних однозначних відомостей; можна припустити, що репресований 1937 р.

товаристві та в НІНО можна пояснити появу відомих нам його публікацій та помітне розростання колекцій у 1929–1930 рр. (табл. 2). Як тепер відомо, саме колекції цих років і потрапили до ННПМ (див. табл. 2).

У колекції зоомузею Ніжинського університету є ховрах *Spermophilus “citellus”*, здобутий В. Великановим 22.09.1930 (П. Шешурак, особ. повід.). Окрім того, в колекції ННПМ є кілька зразків гризунів, яких здобуто В. Великановим 2–4 жовтня 1930 р. в Ніжині та в с. Кошелівка Ніжинського р-ну (мишак лісовий, *Sylvaeus sylvaticus*, щур водяний, *Arvicola amphibius*, миша хатня, *Mus musculus*, мишка лучна, *Micromys minutus*). Очевидно, це останні відомі нам колекційні зразки, зібрані ним на Ніжинщині (див. табл. 2).

Репресії 1930 р. та заслання (12.1930–12.1933). Ніжинське наукове краєзнавче товариство, до якого входив і В. Великанів, 1929 р. почало зазнавати репресій і вже наступного 1930 р. припинило своє існування [15]. Зазнали утисків всі активні науково-педагогічні кадри інституту [36]. Гоніння були пов’язані зі «стандартною» справою СБУ («Спілки визволення України») та згортанням програм українізації із засудженням усіх осіб, причетних до діяльності тогочасних просвітницьких і краєзнавчих товариств. Завдяки краєзнавчому товариству в Ніжині видавали «Записки Ніжинського ІНО» (протягом 1924–1932 рр. видано 12 «книг»), проте дуже скоро це видання було репресовано і вилучено з бібліотек [14: 121]. Чи були там праці В. Великанова та інших дослідників — тепер не відомо¹⁰.

В. Великанова було репресовано, і протягом трьох років (орієнтовно з грудня 1930 р. до грудня 1933 р.) він відбував заслання в Архангельську. Про це, зокрема, свідчить його лист, що зберігається в міському архіві Ніжина, до одного з мешканців Ніжина (Б. Кедров, особ. повід.). В його зоологічних щоденниках того часу є записи про орнітологічні екскурсії та спостереження птахів в цьому краю. Перші «архангельські» записи зроблено 20.12.1930 (обліковано 136 видів птахів), останні — 2.12.1933 р. (Л. Кузьменко, особ. повід.). В цих записах немає жодного слова про саме заслання, і лише раз був запис про те, що він відбув цей час з приводу, про який не варто поширюватися. В ННПМ є череп росوماхи (*Gulo gulo*, № 896), зібраний В. Великановим в Архангельській обл. 1932 р. (точні пункт і дата невідомі).

Після заслання. 1934. Після «архангельських» записів у щоденниках були записи 1934 р., пов’язані з новими колекціями з Ніжина (500 метеликів, 371 блоха, кілька сот жуків тощо). Про роботу з колекційними зразками в Ніжині у 1934 р. свідчать таблиці з описами кістяків птахів, зібраних у Ніжині 1934 р. Такі таблиці збереглися в архіві кафедри зоології Ніжинського

¹⁰ У цьому виданні за 1931–1932 рр. опубліковано дві статті про птахів Ніжина за авторством Івана Богдана [3, 4], проте ці статті недоступні. Відомо, що І. Богдан завідував кафедрою зоології НІНО у 1933–1936 рр. а працював в НІНО з 1925 р., тобто напевно знався з В. Великановим. У випусках, що збереглися (розрізнені випуски близько 1926–1932 рр.), серед авторів Великанова немає (О. Морозов, особ. повід.).

університету (Л. Кузьменко, П. Шешурак, особ. повід.). Збори комах міг визначати йому С. Медведєв (В. Грамма, особ. повід.), птахів він добре знав сам.

Херсонщина. Останній відомий період життя дослідника пов'язаний з Херсонщиною. Єдиною, проте добре описаною самим дослідником інформацією про цей період є його стаття про чапель Нижнього Дніпра [7]. З тексту видно, що він провів там принаймні два з половиною роки, за крайніми датами — від 04.1934 до 14.10.1936 (приблизно це саме підтверджують і

Таблиця 2. Розподіл за роками і датами відомих теріологічних матеріалів і спостережень В. Великанова*

Рік	Зима–весна	Осінь–зима
1923	без дати: Ніжин (зловлено 1 екз. PlAur)	—
1924	3.02: Ніжин (ЗМ: 2 NeFod)	24.09: Ніжин (ЗМ: 1 TaEur), 03.12: Ніжинський р-н, хут. Гуньки (збори пелеток сов)
1925	—	—
1926	18.01: Ніжин (2 MuMus), 19.06: Ніжин (ЗМ: MuEve)	19.08: Ніжин (ЗМ: 1 RaNor)
1927	06.02: Черніг. обл., без дет. (ЗМ: 2 MuNiv), 16.04: Ніжин (ЗМ: 1 TaEur) (в каталозі ННПМ як «1937»)	02.08: Ніжин (ЗМ: 1 TaEur), 20.08: Ніжин (спіймано VeMur), 21.08: Менський р-н, Синявка (ЗМ: 1 TaEur), 29.11: Ніжин (ЗМ: CrMig)
1928	20.05: Ніжин (ЗМ: 1 TaEur)	—
1929**	12.01: Ніжин (ЗМ: 1 EpSer), 13.01, 14.03: Ніжин (ЗМ: 2 ApAgr), 13.01, 13.03, 14.03: Ніжин (ЗМ: 3 SySyl), лютий: Ніжин (зловлено EpSer), 11.04: Ніжинський р-н, Авдіївка (ЗМ: 1 MiMin), «кінець зими»: Ніжинський р-н, Авдіївка (знайдено загиблими після зимівлі 2 PlAur), 29.04: [Черніг. обл.] (ЗМ: MuErm)	27–31.08: Ічнянський р-н, Качанівка (спостереження NyNoc), 09.11: Ніжин (ЗМ: 1ErCon), 16–17.12: Коропський р-н, Синявка (ЗМ: 3 MuMus), 26.12: Ніжин (ЗМ: 5 MiMin, 1 MuMus)
1930	17.01: (ЗМ: 1MuMus), 21.03: «Філевка»*** (збори пелеток сов), 13.04: Ніжин (ЗМ: 1 SySyl), 17.04: Ніжин, «Філевка» (ЗМ: 1 SySyl), 18.04: Ніжинський р-н (спостер. NyNoc), 22.04: Ніжин (ЗМ: 1 ErCon), 01.05: Ніжин (ЗМ: 1 MiMin), 10.05: Ніжинський р-н (спостереження NyNoc)****	15.09, 18.09, 21.09, 23.09: Ніжин (ЗМ: 5 ApAgr), 21.09: Ніжинський р-н, Криничне (ЗМ: 1 MiArv), 29.09: без місця (ЗМ: 1 MiMin), 02.10: Ніжин (ЗМ: 1 SySyl)****, (ЗМ: 2 ArTer), 02.10: Ніжинський р-н, Кошелівка (ЗМ: 2 MuMus), 04.10: без місця (ЗМ: 1 MiMin)
1932	(+) — про помилку див. у тексті	—
1934	_.04: Соленозерна дача (фото гнізд чаплі)	—
1935	27.04: Чорноморський зап-к (спостереження за гніздуванням чапель)	—
1936	29.03, 27.04, поч. 05. Чорноморський зап-к: уроч. Волижин Ліс, Гола Пристань та ін. (спостереження за прольотом і гніздами чаплі)	І дек. та 12.09, 14.10: Чорноморський зап-к (спостереження чапель), 12.09, 17.11: Гола Пристань (ЗМ: 2 SyUra)

* Аналіз за зразками з колекції Зоомузею ННПМ (вибірково, за каталогами) та згадками матеріалів у публікаціях В. Великанова про ссавців [5, 6]; дані за 1935–1936 рр. доповнено відомостями зі статті про чапель Нижнього Дніпра [7]. Для назв видів вжито 5-літерні акроніми (дві літери родової назви та три видової).

** Серія зборів комахоїдних 1929 р. із Ніжина (зокрема: їжак 22.02, 10.05, рясоніжка 29.04, мідія звичайна 19.09, кріт 8.04, 27.04, 2.10, 20.10.1929) значиться як «колекція Мигуліна» (мідія — як зібрана О. Мигуліним). Окрім того, в каталозі ННПМ [41] у зборах 1929 р. (без точної дати) є також 2 екз. *Mus musculus* (спиртова серія, № 1118–1119, leg. Великанів) із «с. Медведівка Семенівського р-ну Чернігівщини» (так записано в каталозі: [41]), проте щодо «Медведівки» і цих номерів є проблема: по-перше, № 1118 в журналі надходжень значиться як зібраний 14.05.1951 І. Сокуром в Кілії (Одещина), а № 1119 — як зібраний 11.11.1936 невідомим колектором у Смілянському р-ні (Київщина); по-друге, «с. Медведівка» як місце збору ссавців у ті роки співробітниками ННПМ (І. Підоплічка, матеріал із пелеток сипухи, 02.10.1926) згадується у огляді І. Підоплічки 1932 р. як село на р. Тясмин в Чигиринському р-ні Черкащини (тобто, віднесення зборів до чернігівської «Медведівки» може бути помилковим, вигаданим упорядниками каталогу).

*** «Філевка» — русифікована версія назви хут. Хвилівка (див. коментар у подальшому тексті).

**** Рік не точно («10-ті числа травня» після згадки спостережень 10.04.1930 р.) [5].

***** Зі збігу дат очевидно, що цей зразок має бути віднесений не до Ніжина, а до місця збору наступних двох зразків *Mus musculus*: с. Кошелівка Ніжинського р-ну.

колекції: див. табл. 1). Судячи з того, що описуються тільки коловодні птахи і наводяться дані про дніпровські плавні, а також те, що в тексті згадуються дослідження орнітологів заповідника як іншої сторони, можна припустити, що він працював не у штаті заповідника¹¹, а у іншій організації. Такою могла бути рибоохорона або артіль природокористувачів. Є дані, що він мешкав у Херсоні (Л. Кузьменко, Б. Кедров, особ. повід.)¹².

Можна припустити, що до Херсону В. Великанів переїхав слідом за Федором Великохатським, відомим іхтіологом, який у 1929–1930 рр. працював у Ніжині професором НІО, а у серпні 1930 р. переїхав до Херсону, де був завідувачем кафедри зоології Херсонського педінституту, а згодом і директором Української філії Всесоюзного НДІ морського й рибного господарства та океанографії [8, 23]. Той факт, що В. Великанів та Ф. Великохатський працювали протягом 1929–1930 рр. у Ніжині, при тому, очевидно, що на одній кафедрі та однозначно були в одному товаристві (Ніжинському науковому краєзнавчому), а також те, що робота Великанова на Херсонщині (є стаття про коловодних птахів Нижнього Дніпра) була загалом близькою до досліджень Ф. Великохатського (риби Нижнього Дніпра), можна допустити, що вони були в контакті й на Херсонщині.

Цікавим фактом є те, що у статті 1936 р. про чапель Нижнього Дніпра [7] В. Великанів двічі згадує дані за 1929 р., без посилань на когось, тобто як власні. З цього можна заключити, що він бував там раніше, зокрема й 1929 р. Його колега Ф. Великохатський вів іхтіологічні дослідження в басейні Дніпра і, з'явившись у Ніжині того самого 1929 р., ймовірно, брав В. Великанова у свої експедиції на Нижній Дніпро.

Найімовірніше, Ф. Великохатський давав певний прихисток ніжинському колезі. На межі 1936–1937 рр. (з піком у квітні–серпні 1937 р.) у Ф. Великохатського «почалися проблеми», і останній слід В. Великанова також зник на межі 1936–1937 рр. (остання звістка — його стаття 1936 р. з останньою згадкою у тексті датою «14.10.36»¹³ [7]). У вересні 1937 р. Ф. Великохатський повернувся до Ніжина, де завідував кафедрою зоології до серпня 1940 р., після чого отримав перевод до Чернівців. Натомість, В. Великанів, схоже, більше до Ніжина не повертався, а тому його щоденники могли потрапити до Ніжина, найімовірніше, з ним самим ще до поїздки в Херсон, тобто на початку 1934 р., після повернення з Архангельська¹⁴.

Репресії 1937 р. Про те, що В. Великанова репресували вдруجه, свідчить не тільки те, що наступним в його біографії роком мав бути сумнозвісний 1937-й, після якого жодних слідів по собі він не залишив, але й те, що в працях 1936 р. його ще цитували (напр. [22]), а вже у наступному 1938 році його ім'я вже вилучали з публікацій [27]. Зокрема, О. Мигулін добре знав літературу та колекції і широко цитував дані й праці різних дослідників у нарисах до кожного виду¹⁵, проте В. Великанова не згадав жодного разу, хоча й наважився навести у бібліографії (рис. 2) дві його статті під акронімом «В.»¹⁶ (книгу О. Мигуліна здано до друку

¹¹ Довоєнний архів заповідника втрачений, і такі дані перевірити неможливо. Сучасні орнітологи заповідника (зокрема, Д. Черняков) про В. Великанова як колишнього співробітника не чули.

¹² Чорноморський заповідник базувався (і базується) в Голій Пристані. До 1936 р. включно він був відділенням заповідника «Асканія-Нова» (З. Селюніна, особ. повід.).

¹³ Дещо пізнішу дату (17.11.1936) має зібраний В. Великановим зразок *Sylvaemus uralensis* ("Apodemus sylvaticus" auct.), що зберігається в колекції Зоологічного музею ННПМ [41].

¹⁴ Робоча гіпотеза про те, що їх міг привезти з Херсону Ф. Великохатський, не підтверджується життєвим описом самого Великохатського, який у 1937 р. сам був у бігах і повернувся до Ніжина фактично випадково, звідки скоро поїхав до Чернівців [8]. При першій нагоді (румунська й німецька окупація) він виїхав до Європи і потім працював в університетах Бразилії [26].

¹⁵ Наприклад, при описі *Eptesicus serotinus* О. Мигулін [27] згадує «У моїй колекції є кажан пізній з Києва та Ніжина» і наводить опис зразка з уточненням «2.I.1929. Ніжин, Чернігівська обл.», проте без зазначення колектора, хоча інші зразки супроводжені іменами колекторів (В. Аверін, М. Мілютин, Я. Зубко).

¹⁶ Те само сталося і з працями іншого репресованого зоолога — Богдана Волянського, праці якого в бібліографії до книги О. Мигуліна також подано під акронімом «В.» [12].

Васильєв А. В. Облава на вовків. РМР. № 60. 1928. Харків.
 Васильєв А. В. Истребление выдр. УМР. № 6. 1927. Харьков.
 В. Замітка про кажанів Ніженської округи. УМР. № 11—12. 1930
 Харків.
 В. Корисна діяльність вухатої сови в Ніженській окр. УМР. № 5. 1930.
 Харків.
 Великохатько. Дикі свині на Білоцерківщині. УМР. № 5. 1929.

Рис. 2. Фрагмент бібліографії у монографії О. Мигуліна 1938 р. «Звірі УРСР» [27] з прихованим прізвищем В. Великанова.

28.11.1937 р.). У переліках репресованих громадян (сайт «Меморіал» та зведений перелік арештантів «Степлагу») ім'я В. Великанова не знайдено.

Можна припустити, що дослідник був закатований 1937 р. Автору відомий переказ від ніжинського орнітолога М. Самофалова (який зберігав щоденники В. Великанова), збережений і повідомлений мені О. Пеклом¹⁷, що Всеволод Леонідович зазнав репресій завдяки «сприянню» київського колеги М. Шарлеманя. Ключові дати та події в житті В. Великанова, з урахуванням наведених у цій статті розвідок та реконструкцій, подано в табл. 1.

Колекції дослідника

В. Великанів залишив невеликий, проте доволі значущий науковий спадок у вигляді наукових публікацій та численних колекційних зразків, а також робочих щоденників, і все це дотепер цитується, вивчається і використовується дослідниками. Зокрема, В. Великанів зібрав чималу колекцію звірів та птахів, що зберігається в Зоологічному музеї ННПМ. Колекція з близько 10 коробочок з остеологічним матеріалом (з пелеток?) та опудало ховраха (1930 р.) зберігається в Зоологічному музеї Ніжинського університету (П. Шешурак, особ. повід.).

В. Великанів приділяв зоологічним колекціям не меншу увагу, ніж спостереженням тварин. У його щоденниках є чимало приміток про те, що описані у щоденниках зразки передавалися ним як до приватних колекцій (переважно опудала птахів), так і освітніх закладів (шкіл, університетів). Не виключено, що таксидермія і виготовлення кістяків було чи не єдиним заробітком дослідника, оскільки довгий час, принаймні до 1925 р., він не мав роботи і практично постійно знаходився у Ніжині.

Хронології зборів і спостережень. Частота записів у таблиці щодо зборів ссавців упродовж часу явно зростає (табл. 2), що свідчить про поступове зростання інтересу дослідника до зоології, з максимум записів у 1929–1930 рр. (вище обґрунтовано припущення, що саме у ці роки він працював в Ніжинському ІНО і став членом Ніжинського НТК).

Етикетки. При опрацюванні колекцій, зібраних В. Великановим, важливо знати, що на «лицьових» сторонах етикеток він завжди вказував «Ніжин» як місце збереження колекції, аж ніяк не місце збору. Місце збору вказувалося на зворотному боці етикетки (рис. 3). У зв'язку з цим посилання дослідників, що вивчали колекції, на знахідки різних видів птахів або ссавців «у Ніжині» у багатьох випадках мають бути переглянуті та уточнені (О. Пекло, особ. повід.). На оригінальних етикетках також завжди був підпис В. Великанова.

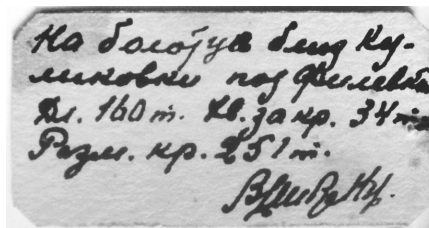
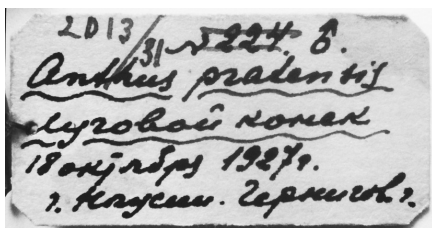

Рис. 3. Авторська етикетка шеврика лучного (*Anthus pratensis*), здобутого В. Великановим 18.10.1927 р. на Ніжинщині, з підписом автора. Тушка №2013/31 (авт. № 224) в колекції Зоологічного музею ННПМ.

¹⁷ Олександр Михайлович був знайомий з Михайлом Самофаловим (1955?–1987 рр.) і вивчав орнітологічні колекції В. Великанова, що зберігаються в Зоологічному музеї ННПМ.

Теріологічні колекції. У каталозі теріологічних колекцій Зоологічного музею ННПМ [41] згадано про 33 зразки 6 видів гризунів родини мишиних, які зібрано у 1924–1930 рр. на Ніжинщині, проте є й зразки з 1932 р. (Волинь) та 1936 р. (Херсонщина). Аналіз цих даних (табл. 2), засвідчує, що дослідник працював в терені переважно у період з вересня до квітня, і його збори в літній час нам не відомі. Можна припустити, що це було пов'язано з тим, що в літні місяці він мав зовсім інші турботи. Окрім того, в ті часи такий матеріал дослідники збирали переважно шляхом «вільного» лову, без використання пасток, шляхом розкопування нір, розбору скірт та аналізу вмісту сов'язних пелеток. Тобто, найімовірнішим є те, що дослідник вивчав ссавців без спеціальних засобів лову в той час, коли вони скупчувалися в тимчасових зимових сховищах: наприклад, кажани в будівлях людини або гризуни у скіртах чи погребках.

Варто зазначити цінність таких зразків. Серед інших звертають на себе увагу перші для Чернігівської обл. знахідки мишки лучної (*Micromys minutus*). Матеріали по дрібних ссавцях, зібрані В. Великановим, виявилися чи не єдиними з Чернігівщини, які були доступними для переоцінки поглядів на склад фауни. Вони стали важливими при описі теріофауни Чернігівщини [40] та проведенні таксономічної ревізії та поширення мишей роду *Sylvaemus* [10].

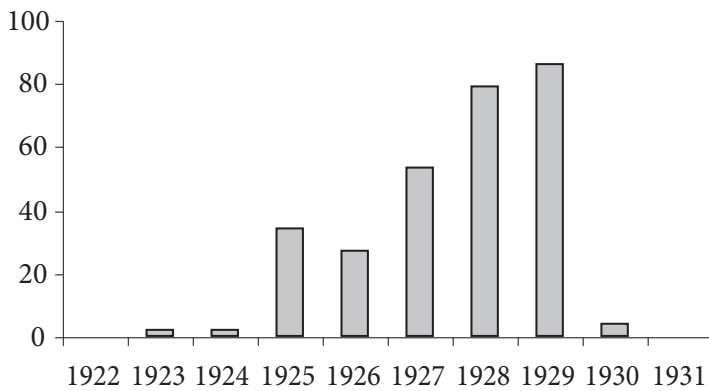
Теріологічні збори після 1930 р. Про окремі деталі життя науковця після 1930 р. свідчать кілька колекційних зразків, зібраних ним у віддалених від Ніжина куточках України (за каталогом колекцій Зоологічного музею ННПМ [41]): з Волині (без деталей), датовані 1932 р. (2 зразки *Mus musculus*, № 1231 та № 1250), та з Голої Пристані на Херсонщині, датовані вереснем та листопадом 1936 р. (2 зразки *Sylvaemus uralensis*, 12.09 та 17.11.1936).

Перший «факт» (Волинь) має низку збігів з іншими серіями й видами і тому вважається автором помилковим¹⁸. Окрім того, тепер відомо, що протягом 1930–1933 рр. В. Великанів був на засланні в Архангельську. Другий факт (Херсонщина 1936 р.) важливий тим, що підтверджує інші відомі автору вказівки про роботу дослідника на півдні України¹⁹.

У ті роки на півдні працювали експедиції НАН України, до роботи в яких міг бути залучений дослідник. Зокрема, протягом 1935–1936 рр. тут працювали, судячи з каталогу колекцій ННПМ [42], такі зоологи, як Я. Зубко (збори *Spermophilus pygmaeus* 17.06.35, *Stylodipus telum* 19.08.36), Є. Решетник (*Stylodipus telum* 25.07.36), А. Михайлов (*Pipistrellus nathusii* 28.08.36 та 5.09.36), П. Крижов (*Nyctalus leisleri* 21.09.36). Останні дві дати перекриваються з датою збору В. Великановим першого з «його» зразків (12.09.36). Відомо, що Я. Зубко працював тут восени (з серпня до листопада) 1935 та 1936 рр. [17]. Робота В. Великанова на Херсонщині підтверджується також його орнітологічною публікацією 1936 р. [7].

¹⁸ У 1932 р. Волинь була під Польщею, і туди в експедиції навряд чи їздили. У каталозі ННПМ [41] з датою «1932» є ще 12 зразків *Mus musculus* (спиртова фіксація), всі з етикеткою «Кіровоград, 1932, Г. Модін» (що, до речі, також дивно, оскільки 1932 р. Георгію Модіну було лише 14 років, і жив він до 1940 р. в Йошкар-Олі). Суміжні до зразка № 1231 номери значаться для серії спиртових зразків *M. musculus* з Одещини (кол. Браунера, 1902). Окрім того, з № 1231 в цьому каталозі є зразок *Micromys minutus* з Києва (30.12.1923, І. Підоплічко) та зразок *Sylvaemus sylvaticus* з Берліна (1945, С. Варшавський). Подібну неоднозначність маємо з другим «волинським» зразком, № 1250: з таким самим номером в ННПМ є також *Sylvaemus sylvaticus* з Берліна (1945, С. Варшавський) та *Apodemus agrarius* із Закарпаття (18.06.1950, І. Сокур).

¹⁹ За каталогом колекції ННПМ [41], два зразки з авторством В. Великанова за 1936 р. мають такі записи: «*Sylvaemus uralensis* № 3168, Херсонська обл., окол. м. Гола Пристань, 12.09.36, В. Великанів» та «*Sylvaemus uralensis* № 3170, [те саме], 17.11.36, В. Великанів». Суміжні з «великанівськими» номери мають такі зразки «мишей» з Голопристанського р-ну: «*Sylvaemus uralensis* № 3169, Чорноморський зап-к, 28.06.35, Я. Зубко», «*Mus musculus* № 3070, Чорноморський зап-к, Потіївка, 24.07.35, Я. Зубко». Це свідчить про можливість його співпрацю з Яковом Зубком. В огляді ссавців Нижнього Дніпра, опублікованому Я. Зубком [18], згадок про В. Великанова або інших зоологів, які працювали у той час в районі Чорноморського заповідника, немає. Як потрапили зразки до ННПМ — невідомо (можливо, через Є. Решетника або П. Крижова).

Рис. 4. Динаміка у часі кількості зібраних В. Великановим за рік зразків птахів за базою даних ННПМ. Найперша дата — 26.08.1923 (с. Леонідівка Ніжинського р-ну, здобуто качку *Anas penelope*), остання дата — 15.04.1930 (с. Качанівка Ічнянського р-ну, здобуто сову *Strix aluco*).

Орнітологічні колекції. У Зоологічному музеї ННПМ є чималі збори В. Великанова з пд.-зх. частини Чернігівської обл. В огляді птахів Чернігівщини М. Шарлемань [40] пише про цю колекцію птахів так: «... дуже цікава колекція пташачих шкірок — понад 500 екземплярів, що їх зібрав В. Л. Великанов у кол. Ніжинській окрузі. Ця колекція значно збагачує наші відомості про птахів Чернігівщини». Про неї згадували й пізніше [2]. Згодом було уточнено, що колекція зібрана В. Великановим у Чернігівській області в 1925–1930 рр. у переважно південних районах Чернігівщини, а надто навколо Ніжина. Огляд колекційних зразків птахів, що зберігаються в ННПМ НАН України, представлено нижче, динаміка зборів у часі — на рис. 4.

Загальний перелік зібраних В. Великановим і збережених в ННПМ птахів включає 288 зразків 121 виду, всі з Чернігівської області. Скорочення назв районів: «БОБ» — Бобровицький р-н (2 зразки), «ІЧН» — Ічнянський р-н (5 зразків), «КУЛ» — Куликівський р-н (42 зразки), «НІЖ» — Ніжинський р-н (209 зразків), «НОС» — Носівський р-н (5 зразків), «РН?» — не відомий район (25 зразків). Для м. Ніжин район («НІЖ») не вказується, для його сучасних присілків і колишніх окремих сіл — хут. Гуньки, с. Хвилівка (на етикетках і в каталозі як «Филевка», нині райони Ніжина), Ветхе (село і уроч., нині край Ніжина), болото і село Смолянка і болото Нечвалеве (окол. Ніжина) — приуроченість до сучасних меж м. Ніжина в переліку не вказана. Село Синяки, згадуване в каталозі, нині має назву Григоро-Іванівка, яку й наведено. Скорочення «бол.» — болото.

Gaviiformes (n = 4). • *Gavia arctica* (4): 1925, м. Ніжин; 1928, КУЛ, р. Десна, пн. від с. Кладьківка; 1929, *ibid.* (двічі);

Podicipediformes (n = 6). • *Podiceps ruficollis* (2): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка; 1929, *ibid.*; • *Podiceps nigricollis* (1): 1926, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Podiceps cristatus* (3): 1925, м. Ніжин; 1927, *ibid.*; 1928, КУЛ, р. Десна, пн. від с. Кладьківка;

Ciconiiformes (n = 10). • *Botaurus stellaris* (2): 1925, НІЖ, с. Леонідівка, окол., болото; 1927, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Ixobrychus minutus* (5): 1927, м. Ніжин, бол. біля р. Остер; 1928, м. Ніжин, окол.; 1929, *ibid.* (тричі); • *Nycticorax nycticorax* (1): 1929, НІЖ, окол. бол. Довге; • *Ardea cinerea* (1): 1926, НІЖ, окол. с. Ветхе; • *Ciconia ciconia* (1): 1925, НІЖ, окол. с. Талалаївка.

Anseriformes (n = 38). • *Anas platyrhynchos* (4): 1926, НІЖ, с. Хвилівка; 1926, НІЖ, *loc. ind.?*; 1928, *ibid.*; 1929, НІЖ, окол. с. Ветхе; • *Anas crecca* (5): 1928, НІЖ, бол. Рибне; 1928, НІЖ, *loc. ind.?* (двічі); 1929, КУЛ, окол. с. Хибалівка; 1929, НІЖ, р. Остер; • *Anas strepera* (1): 1928, НІЖ, окол. с. Безуглівка, бол. Плависте; • *Anas penelope* (4): 1923, НІЖ, с. Леонідівка, окол.; 1928, КУЛ, окол. с. Хибалівка; 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка; рік?, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Anas acuta* (1): 1929, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Anas querquedula* (7): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1925, НІЖ, *loc. ind.?*; 1927, м. Ніжин, окол.; 1927, НІЖ, *loc. ind.?*; 1929, *ibid.* (двічі); 1930, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Anas clypeata* (4): 1926, НІЖ, *loc. ind.?*; 1928, КУЛ, бол. у с. Смолянка (двічі); 1928, НІЖ, бол. Начвалеве; • *Aythya ferina* (2): 1926, НІЖ, окол. с. Мала Кошелівка; 1929, м. Ніжин, на пд.-сх.; • *Aythya nyroca* (1): 1926, НІЖ, окол. с. Мала Кошелівка; • *Aythya fuligula* (2): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка; 1929, НОС, окол. с. Адамівка, р. Остер; • *Aythya marila* (1): 1928, КУЛ, окол.

с. Хибалівка, р. Десна; • *Clangula hyemalis* (2): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка; 1928, м. Ніжин; • *Vucephala clangula* (2): 1928, м. Ніжин, окол.; 1929, НІЖ, loc. ind.?; • *Mergus albellus* (2): 1928, КУЛ, окол. с. Хибалівка, р. Десна; 1929, НІЖ, loc. ind.?

Falconiformes (n = 33). • *Milvus migrans* (1): 1926, НІЖ, окол. с. Ветхе; • *Circus macrourus* (3): 1927, НІЖ, loc. ind.?; 1929, НІЖ, бол. Смолянка; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Circus aeruginosus* (5): 1925, НІЖ, окол. с. Талалаївка; 1926, КУЛ, окол. с. Смолянка [окол. м. Ніжин] (двічі); 1928, ibid.; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Accipiter gentilis* (2): 1927, м. Ніжин; 1929, БОБ, біля с. Кобижча; • *Accipiter nisus* (3): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1925, м. Ніжин; 1928, НІЖ, с. Хвилівка; • *Buteo lagopus* (5): 1928, НІЖ, loc. ind.?; 1928, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1929, м. Ніжин, окол.; 1929, НІЖ, loc. ind.? (двічі); • *Buteo buteo* (1): 1926, НІЖ, с. Хвилівка; • *Aquila clanga* (1): 1929, НОС, окол. с. Мрин; • *Aquila chrysaetos* (2): 1927, НІЖ, бол. біля с. Мала Кошелівка; 1929, НОС, окол. с. Мрин; • *Haliaeetus albicilla* (1): 1927, НІЖ, loc. ind.?; • *Falco subbuteo* (2): 1927, НІЖ, окол. с. Липів Ріг; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Falco columbarius* (1): 1927, НІЖ, хут. Гуньки; • *Falco vespertinus* (4): 1925, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1928, НІЖ, бол. Смолянка; 1928, НІЖ, бол. Ретанове; 1929, пд.-сх. м. Ніжин; • *Falco tinnunculus* (2): 1926, м. Ніжин, окол.; 1928, НІЖ, окол. с. Липів Ріг.

Galliformes (n = 5). • *Perdix perdix* (2): 1926, НІЖ, окол. смт Лосинівка; 1928, БОБ, окол. смт Новий Биків; • *Coturnix coturnix* (3): 1926, НІЖ, loc. ind.?; 1927, м. Ніжин, окол.; 1928, ibid.

Gruiformes (n = 21). • *Grus grus* (2): 1925, НІЖ, с. Хвилівка; 1929, РН?, окол. с. Комарівка; • *Rallus aquaticus* (3): 1927, РН?, loc. ind.?; 1927, РН?, loc. ind.?; 1928, ibid.; • *Porzana porzana* (3): 1925, РН?, loc. ind.?; 1928, РН?, loc. ind.? (двічі); • *Porzana parva* (2): 1926, РН?, loc. ind.?; 1928, ibid.; • *Crex crex* (4): 1928, РН?, loc. ind.? (двічі); 1929, РН?, loc. ind.? (двічі); • *Gallinula chloropus* (3): 1927, РН?, loc. ind.?; 1928, ibid.; 1929, ibid.; • *Fulica atra* (3): 1926, РН?, loc. ind.?; 1927, ibid.; 1928, ibid.; • *Otis tarda* (1): 1926, РН?, loc. ind.?

Charadriiformes (n = 87). • *Pluvialis squatarola* (1): 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка; • *Pluvialis apricaria* (1): 1925, НІЖ, с. Хвилівка; • *Charadrius hiaticula* (2): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка (двічі); • *Charadrius dubius* (2): 1927, НІЖ, loc. ind.?; 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка; • *Vanellus vanellus* (5): 1925, НІЖ, окол. с. Талалаївка; 1926, НІЖ, бол. Смолянка; 1927, НІЖ, loc. ind.?; 1928, ibid.; 1929, НОС, окол. с. Мильники; • *Tringa ochropus* (1): 1928, НІЖ, оз. Скибине; • *Tringa glareola* (2): 1928, НІЖ, бол. Нечвалеве; 1928, НІЖ, окол. с. Мала Кошелівка; • *Tringa nebularia* (3): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка (двічі); 1929, НІЖ, окол. с. Крути; • *Tringa totanus* (2): 1927, окол. м. Ніжин, бол. Смолянка; 1928, ibid.; • *Tringa erythropus* (3): 1926, НІЖ, окол. с. Синдарівське; 1929, окол. м. Ніжин, бол. Нечвалеве; 1929, НІЖ, loc. ind.?; • *Actitis hypoleucos* (2): 1927, НІЖ, loc. ind.? (двічі); • *Phalaropus lobatus* (3): 1928, НІЖ, окол. с. Мала Кошелівка (тричі); • *Phylomachus pugnax* (6): 1926, НІЖ, бол. Смолянка; 1927, ibid.; 1928, ibid.; 1928, НІЖ, окол. с. Кошелівка; 1929, НІЖ, окол. с. Ветхе (двічі); • *Calidris minuta* (4): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка (4 рази); • *Calidris ferruginea* (1): 1928, КУЛ, с. Кладьківка; • *Calidris alpina* (4): 1928, КУЛ, окол. с. Кладьківка (4 рази); • *Limnocryptes minimus* (3): 1925, м. Ніжин; 1927, НІЖ, с. Хвилівка; 1928, НІЖ, бол. Смолянка; • *Gallinago gallinago* (11): 1926, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1927, НІЖ, с. Хвилівка (двічі); 1927, НІЖ, loc. ind.? (двічі); 1927, НІЖ, бол. Смолянка; 1928, ibid.; 1928, НІЖ, бол. Начвалеве; 1929, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1928, НІЖ, с. Хвилівка; 1929, ibid.; • *Gallinago media* (3): 1927, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1928, НІЖ, бол. Ретанове; 1929, НІЖ, loc. ind.?; • *Scolopax rusticola* (7): 1925, РН?, залізниця на Київ; 1926, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1927, ibid.; 1927, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1928, ibid.; 1929, НІЖ, окол. с. Зруб; 1929, НІЖ, loc. ind.?; • *Scolopax rusticola* (1): 1930, НІЖ, окол. с. Ветхе; • *Numenius arquata* (1): 1928, НІЖ, loc. ind.?; • *Limosa limosa* (2): 1927, ІЧН, окол. с. Бакаївка, р. Удай (двічі); • *Larus ridibundus* (5): 1927, РН?, окол. хут. Зайців, бол. Вел. Пирогівка; 1928, КУЛ, окол. с. Хибалівка (двічі); 1928, НІЖ, окол. с. Курилівка; 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, р. Десна; • *Larus canus* (1): 1928, НІЖ, біля бол. Начвалеве; • *Rissa tridactyla* (1): 1926, окол. м. Ніжин; • *Chlidonias niger* (1): 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, р. Десна; • *Chlidonias leucopterus* (5): 1927, НІЖ, loc. ind.?; 1928, окол. м. Ніжин,

р. Остер; 1929, НІЖ, бол. Нечвалево; 1929, *ibid.*; 1929, НІЖ, бол. Смолянка; • *Sterna hirundo* (2): 1927, НІЖ, бол. Смолянка; 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, р. Десна; • *Sterna albifrons* (2): 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, р. Десна (двічі).

Columbiformes (n = 2). • *Columba palumbus* (1): 1926, м. Ніжин, окол.; • *Streptopelia turtur* (1): 1929, НІЖ, окол. с. Ветхе.

Cuculiformes (n = 4). • *Cuculus canorus* (4): 1925, м. Ніжин; 1927, *ibid.*; 1927, НІЖ, с. Хвилівка; 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка.

Strigiformes (n = 7). • *Asio otus* (1): 1924, м. Ніжин; • *Athene noctua* (2): 1925, м. Ніжин; 1929, пн. від м. Ніжин; • *Strix aluco* (2): 1929, ІЧН, с. Качанівка; 1930, ІЧН, с. Качанівка; • *Tyto alba* (2): 1925, НІЖ, залізниця на Київ; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка.

Caprimulgiformes (n = 4). • *Caprimulgus europaeus* (4): 1926, м. Ніжин; 1927, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1929, окол. м. Ніжин (двічі).

Apodiformes (n = 1). • *Apus apus* (1): 1929, м. Ніжин.

Coraciiformes (n = 2). • *Upupa epops* (2): 1927, РН?, *loc. ind.?*; 1928, м. Ніжин, окол.

Piciformes (n = 8). • *Jynx torquilla* (2): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Picus canus* (2): 1927, між г. Ніжин і с. Пашківка; 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Dendrocopos major* (4): 1924, НІЖ, залізниця на Київ; 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; 1925, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, берег р. Десна.

Passeriformes (n = 56). • *Riparia riparia* (1): 1929, КУЛ, окол. с. Кладьківка, берег р. Десна; • *Hirundo rustica* (3): 1925, м. Ніжин; 1929, *ibid.*; 1929, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Delichon urbica* (1): 1929, НІЖ, с. Хвилівка; • *Oriolus oriolus* (3): 1927, НІЖ, с. Переяслівка; 1925, м. Ніжин; 1927, *ibid.*; • *Garrulus glandarius* (3): 1925, НІЖ, с. Крути; 1928, НІЖ, окол. с. Вертіївка; 1926, РН?, *loc. ind.?*; • *Pica pica* (2): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.; 1927, м. Ніжин, окол.; • *Nucifraga cariocatactes* (2): 1928, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.; 1929, *ibid.*; • *Corvus monedula* (3): 1925, м. Ніжин (двічі); 1929, *ibid.*; • *Corvus frugilegus* (5): 1925, м. Ніжин; 1925, НІЖ, окол. с. Ветхе; 1927, НІЖ, окол. с. Григоро-Іванівка; 1929, м. Ніжин, окол.; 1930, *ibid.*; • *Corvus cornix* (2): 1925, між м. Ніжин і с. Григоро-Іванівка; 1927, м. Ніжин; • *Corvus corax* (2): 1927, НІЖ, окол. смт Вертіївка; 1929, НІЖ, окол. с. Липів Ріг; • *Troglodytes troglodytes* (2): 1927, окол. м. Ніжин, с. Ветхе; 1927, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Ficedula hypoleuca* (2): 1928, м. Ніжин; 1920, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.; • *Ficedula parva* (2): 1929, НОС, окол. с. Козарі; 1929, РН?, *loc. ind.?*; • *Muscicapa striata* (1): 1929, НІЖ, [ур.] «Зайцеві Сосни»; • *Saxicola rubetra* (2): 1925, м. Ніжин, окол.; 1929, *ibid.*; • *Oenanthe oenanthe* (1): 1929, НІЖ, хут. Гуньки; • *Phoenicurus phoenicurus* (1): 1928, окол. м. Ніжин; • *Luscinia luscinia* (1): 1929, м. Ніжин; • *Turdus pilaris* (3): 1927, м. Ніжин; 1929, *ibid.*; 1929, НІЖ, *loc. ind.?*; • *Turdus merula* (1): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка; • *Turdus philomelos* (2): 1925, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.; 1928, м. Ніжин; • *Bombycilla garrulus* (1): 1929, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.; • *Lanius collurio* (2): 1927, м. Ніжин; 1928, НІЖ, [ур.] «Зайцеві Сосни»; • *Lanius minor* (1): 1929, м. Ніжин; • *Sturnus vulgaris* (2): 1926, НІЖ, с. Хвилівка; 1929, *ibid.*; • *Acanthis flammea* (1): 1929, ІЧН, с. Качанівка; • *Carpodacus erythrinus* (1): 1929, м. Ніжин, окол., с. Ветхе; • *Loxia curvirostra* (1): 1929, НІЖ, хут. Гуньки; • *Pyrrhula pyrrhula* (1): 1923, м. Ніжин; • *Coccothraustes coccothraustes* (1): 1927, НІЖ, с. Григоро-Іванівка, окол.

Важливим напрямком орнітологічних досліджень В. Великанова стало виготовлення ним колекції кістяків птахів. Про це свідчать як виявлені в архівах ННПМ колекції з підписами В. Великанова (колекцією опікувався І. Підоплічка, і її створено, ймовірно, до 1935 р.: О. Ковальчук, Л. Годлевська, особ. повід.). Про те саме свідчить давній забутий каталог остеологічних колекції, виявлений останнім часом в архіві Палеонтологічного музею ННПМ (*ibid.*). Про значний інтерес дослідника до остеологічних колекції свідчить і факт виявлення в архіві кафедри зоології Ніжинського університету зведених таблиць з обліком скелетів птахів, зібраних і змонтованих В. Великановим протягом 1927–1934 рр., проте цей напрямок його досліджень ще тільки належить дослідити (див. «Післямова»).

Ентомологічні колекції. Дослідник приділяв значну увагу ентомологічним матеріалам і, судячи зі щоденникових записів, збирав сотні зразків різноманітних комах, які, очевидно, передавав до зоологічних музеїв. Про обсяги ентомологічних колекцій написано в біографічній частині цієї праці в розділі «Репресії 1930 р.». У кожному разі мова йшла про сотні зразків метеликів, жуків, перетинчастокрилих, бліх тощо. Серед архівних знахідок останнього часу важливо вказати на виявлення двох «ентомологічних» щоденників В. Великанова (переліки видів із зазначенням місць їх знахідок), які передано ніжинському ентомологу П. Шешураку. Серед сучасних ентомологічних колекцій збори В. Великанова невідомі (П. Шешурак, особ. повід.), як і публікації щодо його ентомологічних зборів.

Аналіз публікацій

Дослідження кажанів. У статті про кажанів Ніжинської округи [5] дослідник зазначає, що підсумки його досліджень базуються на результатах вивчення кажанів упродовж 8 років, тобто мова йде про період з 1923 по 1930 рр. За цей час В. Великанів зібрав відомості про поширення, місця літування й зимівлі, річну та добову активність 5 видів кажанів. Серед інших важливих фактів звертає на себе увагу опис зимових скупчень *Nyctalus noctula* в дуплах дерев, факт чисельного переважання в популяції самиць та парування вечірниць на місцях літування в кінці серпня і на початку вересня. Не менш важливим є опис популяції нетопира *Pipistrellus «pipistrellus»*²⁰, який, як слідує зі статті, у ті роки був нечисленним, і найбільші виявлені його скупчення сягали 6 екз. Не менш цікавим є опис осіннього (II пол. вересня) згасання чисельності місцевих популяцій нетопира і слідом — поява великої їх кількості, що дослідник пов'язує з відльотом нетопирів на південь і підходом нової міграційної хвилі з півночі (дослідження в окол. с. Кладьківки біля Десни). Ця праця дотепер є єдиним спеціальним дослідженням кажанів Чернігівщини і часто цитується в наш час [11, 13, 19, 43].

Дослідження пелеток. Цікаві матеріали про склад фауни дрібних ссавців та біологію хижих птахів накопичено автором завдяки вивченню ним пелеток вухатих сов [6]. У статті про живлення вухатої сови В. Великанів викладає результати досліджень, проведених переважно в окол. с. «Филівки» Ніжинської округи («Филевка» за: [41]), тобто с. Хвилівка, що у 5 км від Ніжина, на правому березі р. В'юниці. Ці дослідження охоплювали різні біотопи, у тому числі листяний ліс, садки та ниви біля будівель, соснові посадки, лощинки, вологі місця і канали біля р. В'юниці. Дослідник описав знахідки мишівок («*Sicista nordmanni*»), хом'ячків (*Cricetulus migratorius*), рясоніжок (*Neomys fodiens*, при тому як доволі чисельний вид) тощо. Також дослідник наводить результати розбору пелеток, зібраних ним у грудні 1924 р. в окол. хут. Гуньки Ніжинської округи, тобто дослідження В. Великанова тривали щонайменше сім років (1924–1930). У колекції Зоологічного музею Ніжинського ДПУ є близько 10 коробок (розміром із сірникову) з кістковим матеріалом, підписаним В. Великановим (П. Шешурак, особ. повід.), і цей матеріал, очевидно, відповідає тому, що був вилучений дослідником із сов'ячих пелеток і описаний у згаданій статті [6].

Орнітологічні дослідження. Не менш значущими є дослідження В. Великанова в галузі орнітології. По-перше, птахів було вивчати значно простіше через можливість дистанційної діагностики і простоту їх здобування шляхом відстрілу (Великанів був мисливцем). По-друге, аналіз живлення сов (а таких матеріал також збирати дуже легко) дозволяв одночасно вивчати і біологію птахів, і склад фауни ссавців. Велику кількість своїх записів, переважно не опублікованих, дослідник залишив у щоденниках, які змогли зберегти ніжинські колеги, і які містять унікальні дані про колишній склад фауни Чернігівщини та інших областей і регіонів. Такі дані використано, зокрема, в дисертації Л. Кузьменко [24]. Важливо додати, що у 1931–1932 рр. у «Записках Ніжинського ІНО» опубліковано дві статті І. Богдана, тодішнього завідувача

²⁰ Можливо, мова має йти про *P. nathusii*, який В. Великановим не був згаданий (інший вид нетопира — нетопир пігмей *P. pygmaeus* — очевидно, в ті часи був відсутній на півночі України).

кафедри зоології Ніжинського ІНО [44], про птахів Ніжина (див. вище). Не можна виключати, що І. Богдан використав матеріали (або рукописи) В. Великанова, проте тепер говорити про це важко, оскільки видання було репресоване, і стаття недоступна. Останнім дослідженням В. Великанова стало вивчення чапель Нижнього Дніпра, проведене у 1934–1936 рр., результати якого опубліковано в журналі «Природа» за 1936 р. [7]. Ця праця є однією з майже забутих, хоча деякий час її цитували (напр. [20, 45]). У статті є згадки фактів 1929 р., що дозволяє припустити поїздку В. Великанова до Чорноморського заповідника влітку 1929 р.

Творчі контакти

Дослідник був у контакті з провідними фахівцями того часу, що було пов'язано як із власне співпрацею, так і з передачами матеріалів для музеїв. Колеги, які мали можливість переглядати щоденники В. Великанова, звернули увагу на часті помітки про передачу ним зразків до Харкова (частіше) та Києва (рідше) (Л. Кузьменко, Б. Кедров, особ. повід.). Вище вже зазначалося про передачі колекцій до Воронежського університету і про колекції Великанова у Києві. Щодо персоналій, то основні його контакти могли бути пов'язані з такими дослідниками, як І. Підоплічка, М. Шарлемань, О. Мигулін та В. Аверін, а в «херсонський» період — з М. Клименком та Ф. Великохатком (з останнім також у Ніжині).

Одним з перших його знайомих зоологів, імовірно, був С. Оболенський²¹. Принаймні, в каталозі колекції палеомузею ННПМ, складеному 1935–1937 рр. (група І. Підоплічки), є зразки *Rattus*, записані як збори С. Оболенського з колекції В. Великанова (О. Ковальчук, особ. повід.). Ці зразки позначені в каталозі як зібрані ним 1920 р. в Куликових Липягах, що на пд.-сх. Білгородської обл. (Вейделевський р-н). У кінці 1920 та на початку 1921 рр. приблизно у тих же краях відбував Трудову армію і збирав зоологічні зразки В. Великанів. С. Оболенський працював у системі Докучаєвських станцій принаймні до 1923 р. і у 1925 р. мав публікацію про ссавців «Кам'яного степу» в журналі «Природа и охота на Украине», який видавав у Харкові В. Аверін, з котрим, ймовірно, співпрацював і В. Великанов.

Найчастішими мали би бути стосунки з М. Шарлеманем, проте в описах біографії та наукової діяльності Шарлеманя, у т. ч. його досліджень на Чернігівщині [40], ім'я В. Великанова не згадано²², хоча М. Шарлемань однозначно мав у розпорядженні колекції В. Великанова, та й тепер є відомості про те, що він відіграв у долі В. Великанова рокову роль (див. вище). Одним із свідчень того, що вони були не тільки знайомі, але й що М. Шарлемань впорядковував його колекцію (ймовірно, після арешту В. Великанова восени 1930 р.), є череп крота, етикетка якого свідчить про те, що саме М. Шарлемань «оприбутковував» його матеріали (рис. 5).

У статті про кажанів Ніжинської округи [5] дослідник згадує про передачу ним О. Мигуліну 1 екз. *Eptesicus serotinus* (зібраний у лютому 1929 р.). Можна припустити, що всі згадки

²¹ Сергій Оболенський (бл. 1898–1948 рр.) — випускник Університету св. Володимира 1918 р., один із розробників експозиції Зоологічного музею цього університету (нині — Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) у 1917–1918 рр. (М. Біляшівський, особ. повід.), автор невеликої (39 зразків) колекції теріологічних зразків 1919–1920 рр. у Зоологічному музеї ННПМ (переважно *Mus musculus*), у 1921–1924 (можливо, до 1925) рр. — співробітник Докучаєвської дослідної станції (Воронезька обл., ст. Талова), в подальшому (з бл. 1925–1927 рр.) — співробітник Зоологічного інституту РАН (Петроград), досвідчений й відомий родентолог, автор низки наукових статей. Публікації про нього, окрім згадки у спогадах О. Формозова про Амурську зоологічну експедицію АН 1928 р., автору невідомі.

²² М. Шарлемань мав повний доступ до колекцій В. Великанова (див. його книгу: [40]), проте у «ніжинський» період життя В. Великанова, протягом 1921–1932 рр., він був директором заповідника «Конча і Заспа», а Зоологічний музей АН очолював пізніше, у 1934–1943 рр. Згадуючи колекції В. Великанова, М. Шарлемань не згадує його в переліку осіб, з якими він співпрацював (ним згадані С. Лубкін, І. Цемш, А. Шепе). Період роботи експедицій, організованих М. Шарлеманем, випав на час заслання В. Великанова: «Перша експедиція, що її організував Інститут зоології та біології УАН у липні-серпні 1932 року, працювала під керівництвом М. В. Шарлеманя у Наддесенні від Чернігова до гирла Десни. Друга... працювала в серпні 1933 року в північній частині Наддесення від Новгород-Сіверського до Чернігова» [39].

Рис. 5. Череп крота європейського (*Talpa europaea*), який зберігається у Відділі палеозоології ННПМ, з колекції В. Великанова. Зразок «визначений» М. Шарлеманем, що зазначено на звороті етикетки. Авторство підписів не з'ясовано. Зразок зібрано в рік заслання В. Великанова. Ясно, що розпорядником колекції засудженого був М. Шарлемань. Цей зразок, як і всі інші збори В. Великанова, описано М. Шарлеманем у його книзі 1936 р. про птахів та ссавців Чернігівщини [40: с. 10], проте без згадок імені колектора.

ссавців того часу з Ніжинського району в монографії О. Мигуліна [27] пов'язані саме зі зборами В. Великанова. Так само, у колекції ННПМ серед 8 зразків *Micromys minutus*, зібраних 1929–1930 рр. в окол. Ніжина, сім значаться як зібрані В. Великановим у Ніжині (26.12.1929, 1.05.30, 29.09.30), а один — як зібраний О. Мигуліним (Ніжинський р-н, Авдіївка, 11.04.1929). Такі самі ситуації (збори О. Мигуліна одночасно зі зборами В. Великанова в окол. Ніжина) є й щодо низки інших видів ссавців у колекції ННПМ (див. табл. 2).

Автор припускає, що у всіх таких випадках мова має йти про збори В. Великанова в колекції О. Мигуліна, а не про зразки, зібрані О. Мигуліним. Загалом таких матеріалів у колекції Зоологічного музею є чимало, при тому частина зразків, зібраних у Ніжині 1929–1930 рр., зберігається взагалі без імені колектора, а частина — як зібрані О. Мигуліним та В. Переверзєвим. Ймовірно, що всі збори ссавців були передані В. Великановим до колекції О. Мигуліна, який тоді працював у Харкові над монографією «Звірі УРСР» [21] і часто позначав зразки як «кол. Мигуліна» [27, 41, 42]. Не можна виключати, що ім'я колектора могли прибирати й цілеспрямовано як ім'я «неугодної» людини. Щодо В. Переверзєва: в колекції птахів в Музеї природи Харківського університету немає зразків, зібраних В. Переверзєвим на Чернігівщині (як і будь-яких зразків птахів, зібраних В. Великановим), хоча є його матеріали з інших місць, позначені як «Переверзев» (рос.) (М. Банік, особ. повід.)²³.

Можна припустити, що В. Великанів був також у контактах із В. Аверіним: 1928 р. у Віктора Григоровича вийшла праця про знахідку в Острі рогу оленя [1], тобто він працював у той самий час і у тих самих місцях, що й В. Великанів, проте у цій його статті згадок В. Великанова немає. На Ніжинщині наприкінці 1920-х рр. працювали, як свідчать колекції та публікації, чимало інших зоологів, згаданих в огляді М. Шарлеманя [40]. Можна припустити, що з ними усіма міг співпрацювати й В. Великанів, проте прямих свідчень цього також немає.

Залишається загадкою, як зразки з колекції В. Великанова потрапили до Зоологічного музею ННПМ. Очевидно, що птахи (500 екз., згадані М. Шарлеманем) та ссавці (*ibid.*) потрапили до музею до часу підготовки М. Шарлеманем огляду фауни Чернігівщини 1936 р. Можна припустити, колекції були відвезені до Києва самим В. Великановим близько 1929–1930 р., до

²³ У колекції Зоологічного музею ННПМ є 3 екз. *Nyctalus noctula*, які зберігаються як зібрані в Ніжині В. Переверзєвим 14.05.1929 р. Відомо, що В. Переверзєв був випускником Харківського державного університету, в якому навчався близько 1903–1908 рр. Про нього, В. Аверіна та інших членів студентських натуралістичних гуртків того часу є згадка в нарисі про Л. Шкарбатова, харківського гідробіолога [28]. Принаймні з 1911 р. В. Переверзєв був штатним викладачем Харківського комерційного училища та асистентом Харківського державного університету. У 1912 та 1915 рр. він працював на Алтаї (разом із Є. Птушенком та ін.), звідки відомі його спостереження птахів [35 та ін.], а з 1915 р. працював у Харкові, досліджуючи, зокрема, таксономію лісових мишей [31]. Його колекційні збори ссавців відомі переважно з періоду 1911–1915 рр. з різних областей України, Передкавказзя, Казахстану (за каталогом ссавців у колекції Зоологічного музею ННПМ). Помер 1920 р. [29], і тому ясно, що він не міг бути колектором згаданих серій з Ніжина. Хто і навіщо приписав їх В. Переверзєву, затерши ім'я В. Великанова, невідомо.

його заслання. Це припущення базується на тому, що 1930 р. у В. Великанова вийшла стаття з аналізом пелеток сови вухатої [6], в якій описано видовий склад жертв, а ідентифікувати кісткові рештки дрібних ссавців він напевно міг тільки за сприяння фахівців, провідним з яких на той час був І. Підоплічка, співробітник Зоологічного музею АН.

У статті І. Підоплічки з аналізом пелеткових даних за 1925–1929 рр. вибірки з Ніжинщини не згадано [33], проте у наступній його праці [34] наведено матеріали, що зібрані у Ніжині 9.04.1930 (31 пелетка зимняка та сича), при тому експедиція по Чернігівщині, судячи з наведених протоколів розбору пелеток, проходила 8–15 квітня 1930 р. (за участі І. Підоплічки, І. Ізотова, Б. Попова) [34]. У праці В. Великанова наведено дані про вміст 291 пелетки сови вухатої, зібраних в окол. х. Гуньки 3.12.1924 та с. Хвилівки 21.03.1930 р. [6], тобто перед приїздом експедиції до Ніжина. З цього можна припустити, що В. Великанів зустрічався з І. Підоплічком у Ніжині 9 квітня 1930 р., і що той допоміг йому в початковому розборі і визначенні вмісту пелеток, після чого В. Великанів продовжив розбір пелеток самостійно, за результатами чого й написав статтю.

Стиль представлення результатів розбору пелеток (характерна табуляція) та вжита номенклатура (назви ссавців) у статті В. Великанова (рис. 6) збігаються зі стилем опису подібних результатів у працях І. Підоплічки. Очевидно також, що їхня зустріч була результатом попередніх домовленостей. Про співпрацю з І. Підоплічком також свідчить наявність в Палеонтологічному відділі ННПМ численних остеологічних зразків, зібраних В. Великановим.

У статті про чапель Нижнього Дніпра В. Великанів згадує про співпрацю з місцевим орнітологом Чорноморського заповідника М. Клименком [7]. Михайло Клименко працював у цьому заповіднику до 1950-х років [20], проте архіви заповідника довоєнного часу втрачені (З. Селюніна, особ. повід.). У праці М. Клименка прямих згадок В. Великанова немає, проте його праця про чапель у бібліографії присутня. Звертає на себе увагу те, що ця праця написана у 1937 р. (дані за 1934–1937 рр., з доповненнями за 1946–1948 рр.), тобто має місце збіг основного часу виконання роботи з періодом досліджень В. Великанова.

Про ймовірні стосунки Всеволода Леонідовича з Ф. Великохатськом — і в Ніжині (1929–1930), і в Херсоні (1934–1936) — сказано в бібліографічній частині цієї статті. Про це свідчать не випадкові збіги дат та місць їхньої роботи. Про можливі його контакти при роботі в Чорноморському заповіднику з такими теріологами, як Я. Зубко, Є. Решетник, А. Михайлов та П. Крижов, сказано в розділі про колекції.

У цих погадках виявлено:

Звичайних нориць (<i>Microtus arvalis</i>)	350
Лодяних щурів (<i>Arvicola amphibius</i>)	3
Хатніх мишей (<i>Mus musculus</i>)	11
Лісових мишей (<i>Sylvimus sylvaticus</i>)	164
Пасистих мишей (<i>Apodemus agrarius</i>)	2
Малих мишей (<i>Micromys minutus</i>)	11
Хом'ячків (<i>Cricetulus migratorius</i>)	20
Мишівок (<i>Sicista nordmanni</i>)	1
Рясоніжок великих (<i>Neomys fodiens</i>)	2
Звичайних мідидь (<i>Sorex araneus</i>)	4
Кротів (<i>Talpa europaea</i>)	1
Разом звірів	569
Звичайних горобців (<i>Passer domesticus</i>)	8
Польович горобців (<i>Passer montanus</i>)	2
Коноплянок (<i>Acanthis cannabina</i>)	1
Вівсянок (<i>Emberia citrinella</i>)	2
Разом пташок	13
Жуків (<i>Geotrupes</i> sp.)	2

Рис. 6. Таблиця з описом результатів розбору 250 пелеток сови вухатої (*Asio otus*), зібраних В. Великановим в окол. Ніжина (хут. Хвилівка) 21.03.1930 р. (за: [6]: 10). Стиль наведення табличних даних і номенклатура збігаються з використаними у працях І. Підоплічки [33, 34]. Описані кісткові матеріали, очевидно, є тими самими, що зберігаються в Зоологічному музеї Ніжинського університету у формі бл. 10 коробок (розміром із сірникової), щільно заповнених кістковим матеріалом з підписом «Великанов» (П. Шешурак, особ. повід.).

Післямова

Ця праця є першою розвідкою²⁴ про життя і творчість одного з яскравих дослідників природи України, успішного і талановитого фауниста, теріолога й орнітолога 1920–1930-х років, який своїми дослідженнями сприяв розвитку української зоології у ті непрості часи, коли мова фактично йшла про виживання. Його життя й дослідження є прикладом того, як людина може залишатися незламною у своєму покликанні. Його наукові статті не втратили свого значення дотепер. Зібрані ним колекційні матеріали є унікальними і важливими як для вивчення фауни, так і її багаторічних змін. Всеволод Великанів зазнав чимало поневірянь, проте всі роки своєї наукової діяльності, відомі нам, залишався вірним своєму покликанню розвивати зоологічні дослідження у будь-якому регіоні, куди його закидала доля, і за будь-яких обставин, в яких йому доводилося жити й працювати. Світла пам'ять науковцеві!

Подяки

Щиро дякую колегам з Ніжинського університету за допомогу в проведенні цього дослідження та численні уточнення щодо історії зоологічних досліджень в Ніжині та біографії В. Великанова — П. Шешураку, Б. Кедрову, Л. Кузьменко, І. Марисовій. Дякую співробітникам Зоологічного музею ННПМ НАН України Л. Шевченко за сприяння при опрацюванні колекцій ссавців та О. Пеклу і С. Тайковій за можливість сфотографувати етикетки при тушках птахів, написані рукою В. Великанова, та доступ до бази даних колекції. Моя подяка З. Селюніній (Чорноморський біосферний заповідник), М. Баніку (Харківський національний університет), В. Граммі (Харківський національний університет) та М. Біляшівському (Київський національний університет) за консультації щодо дослідників минулого та колекторів зоологічних зразків. Дякую С. Зозулі (Центр пам'яткознавства НАН України) за консультації щодо історії Ніжинського краєзнавчого товариства. Дякую П. Шешураку, Ю. Москаленку та О. Морозову за допомогу в пошуку низки важкодоступних публікацій. Моя подяка О. Пеклу за важливі уточнення щодо біографії та орнітологічних колекцій В. Великанова в ННПМ. Дякую О. Ковальчуку (ННПМ) та Л. Годлевській (Інститут зоології НАН України) за цінні відомості про остеологічні зразки в колекції ННПМ, зібрані В. Великановим.

Література

1. Аверін В. Г. Ріг звичайного оленя з річки Остер Ніжинської округи // Радянський мисливець та рибалка. — 1928. — № 23. — С. 3.
2. Атемасова Т. А., Кривицкий И. А. В. Л. Великанов // Орнитологи Украины. Библиографический справочник / Сост. Т. А. Атемасова, И. А. Кривицкий. — Харьков, 2006. — Вып 1. — С. 124.
3. Богдан І. А. На захист птахів Ніжинщини // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1931. — Кн. 11. — С. 140–143.
4. Богдан І. А. Матеріали до орнітофауни Ніжинщини // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1932. — Кн. 12. — С. 219–231.
5. Великанів В. Замітка про кажанів Ніженської округи // Український мисливець та рибалка. — 1930. — № 11–12. — С. 27–29.
6. Великанов В. Л. Корисна діяльність вухатої сови в Ніжинській окрузі // Український мисливець та рибалка. — 1930. — № 5. — С. 10–11.

²⁴ Коли стаття вже була здана до редакції, з'ясувалося два важливих факти, виявлення яких, власне, і було спровоковане цією розвідкою: 1) в архіві кафедри зоології Ніжинського університету знайдено частину щоденників та рукописів В. Великанова (Л. Кузьменко та П. Шешурак, особ. повід.), 2) в архівах ННПМ НАН України виявлено значні нерозібрані кісткові матеріали, які свого часу зберігав І. Підоплічко, серед яких є черепи ссавців і скелети птахів з етикетками, підписаними В. Великановим (Л. Годлевська та О. Ковальчук, особ. повід.). Зокрема, в колекції ніжинських зоологів є зошити В. Великанова за 1922–1927 рр., каталог орнітологічних зборів за 1923–1933 рр. та списки частин скелетів птахів за 1927–1930 рр. (Ніжин), 1931–1933 рр. (Архангельськ), 1934 р. (Ніжин) (Л. Кузьменко, особ. повід.). В колекції Палеонтологічного відділу ННПМ є серії черепів різних видів ссавців (до 100 зразків, у т. ч. кажанів, гризунів, дрібних хижих) (О. Ковальчук, особ. повід.). Очевидно, що такі матеріали мають стати основою нових досліджень.

7. Великанов В. Л. Пролет и гнездование цапель в низовьях Днепра // Природа. — 1936. — № 10. — С. 123–126.
8. Великохатько Ф. Захист дисертації в країні соціалізму // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. — Мюнхен, 1966. — № 5 (65). — С. 93–109.
9. Выпуск 1917 г. (17-й ускоренный выпуск) / Павловское военное училище // Сайт «Русская императорская Армия». — 2004–2012. — <http://www.regiment.ru/reg/VI/C/13/3-6.htm>
10. Загороднюк И. В. Идентификация восточно-европейских форм *Sylvaeus sylvaticus* (Rodentia) и их географическое распространение // Вестн. зоологии. — 1993. — Том 27, № 6. — С. 37–47.
11. Загороднюк І. Бібліографія щодо фауни кажанів України // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 184–197. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
12. Загороднюк І. Пам'яті Богдана Волянського (1901–1937) // Теріологічна школа (сайт Укр. теріол. тов-ва НАН України). — www.terioshkola.org.ua/ua/memory/volyanskyu.htm (версія 1.08.2009).
13. Загороднюк І. В., Годлевська Л. В. Кажани триби *Miotini* (Mammalia) у Середньому Подніпров'ї: видовий склад, поширення та чисельність // Вестн. зоологии. — 2003. — Т. 37, № 2. — С. 31–39.
14. Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. — Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. — 415 с.
15. Зозуля С. Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині впродовж 1920-х років і роль у них Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2009. — № 1. — С. 54–60.
16. Зоологический музей им. проф. И. И. Барабаш-Никифорова // Воронежский государственный университет. — 1997–2012. — <http://www.vsu.ru/russian/structure/museums/#zoo>
17. Зубко Я. П. Нарис фауни Chiroptera південного сходу Одеської області // Збірник праць Зоологічного музею. — К., 1937. — № 20. — С. 121–128.
18. Зубко Я. П. Фауна савців Нижнього Дніпра // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. — 1940. — Т. 4. — С. 49–87.
19. Кедров Б., Шешурак П. Огляд хіроптерофауни Чернігівщини // Матеріали детекторного семінару в Ядутах (30 квітня — 3 травня 2000 р.). — К., 2000. — С. 23–25. — (Novitates Theriologicae; Pars 2).
20. Клименко М. И. Материалы по фауне птиц района Черноморского государственного заповедника // Труды Черноморского государственного заповедника. — Киев: Изд-во КГУ, 1950. — Вып. 1. — С. 3–52 (бібліографія на с. 84–85).
21. Кривицький І., Загороднюк І. Олексій Мигулін і Яків Зубко — видатні теріологи // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 295–298. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
22. Крижов П. А. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР // Збірник праць Зоологічного музею. — К., 1936. — № 16. — С. 33–91.
23. Кубійович В. (ред.). Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1955. — Т. 1 (Абаза — Голов'янка). — С. 218–232. — [Репринт: Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — 400 с.]. — <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii019.htm>
24. Кузьменко Л. П. Орнітофауна антропогенних екосистем північного Лівобережжя України (на прикладі Чернігівської області): Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — К.: Ін-т зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, 2000. — 18 с.
25. Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні. — К.: Вид-во Київського університету, 1972. — 229 с.
26. Макарчук С. А. Етнічна історія України. Навчальний посібник. — К.: Знання, 2008. — 471 с. — ISBN 978-966-346-409-1.
27. Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
28. Овечкин А. Е. Глава 2. Студенческие годы (1903–1908) // Леонид Андреевич Шкорбатов (1884–1972). — М.: Наука, 2005 а. — <http://www.amsterdam-travel.ru/LASH/02.HTM>
29. Овечкин А. Е. Глава 4. Катастрофа (1917–1920) // Леонид Андреевич Шкорбатов (1884–1972). — М.: Наука, 2005 б. — <http://www.amsterdam-travel.ru/LASH/04.HTM>
30. Павловское военное училище // Википедия. — 2013. — https://ru.wikipedia.org/wiki/Павловское_военное_училище
31. Переверзиев В. В. К вопросу о систематическом положении харьковских лесных мышей // Бюл. о вредит. сельск. хоз-ва и мерах борьбы с ними. — Харьков, 1915. — № 3. — С. 14–19.
32. Пехота // Общій списокъ офицерскимъ чинамъ Русской Императорской Арміи. Составлен по 1-е Января 1909 г. — С.-Петербургъ: Военная типографія, 1909. — С. 156–540. — (Електронна бібліотека Центра генеалогических исследований <http://www.rosgenea.ru>).
33. Підоплічка І. Г. Аналіз погадок за 1925–1929 рр. // Матеріали до порайонового вивчення дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — К.: Вид-во Комісії прир.-геогр. краєзн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 5–76.
34. Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоологічного музею. — К., 1937. — № 19. — С. 101–170.
35. Равкин Ю. М. Птицы северо-восточного Алтая. — Новосибирск: Наука, 1973. — 375 с.
36. Самойленко О. Г. Політика українізації і трагедія вчених ІНО в Ніжині в 20–30-і рр. ХХ ст. // Інтелегенція і влада / Одеський національний політехнічний університет. — Одеса: Астропринт, 2004. — Вип. 3. Сер.: Історія. — С. 205–212.

37. *Слащов-Крымский Я. А.* Белый Крым. 1920 г. Мемуары и документы. — М. : Наука, 1990. — 267 с.
38. *Трудові армії* // Вікіпедія. — 2012. — https://uk.wikipedia.org/wiki/Трудові_армії
39. *Хохлова О. М. М. В.* Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. — Полтава, 1998. — 160 с.
40. *Шарлемань М.* Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області. — К. : Вид-во Укр. акад. наук, 1936. — 117 с.
41. *Шевченко Л. С., Золотухина С. И.* Млекопитающие / Зоомузей ННПМ НАН України. — Киев, 2002. — Вып. 1 (Мышиные — Muridae). — 217 с. — (Сер. «Каталог коллекций Зоол. музея ННПМ НАН Украины»).
42. *Шевченко Л. С., Золотухина С. И.* Млекопитающие / Зоомузей ННПМ НАН України. — Киев, 2005. — Вып. 2 (Насекомоядные, рукокрылые, зайцеобразные, грызуны). — 238 с. — (Сер. «Каталог коллекций Зоол. музея ННПМ НАН Украины»).
43. *Шешиурак П., Кедров Б. К.* Изучению рукокрылых Черниговской области Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — К., 1998. — 134–138. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
44. *Шидловський І. В.* Зоологічний музей Ніжинського державного педагогічного університету імені М. В. Гоголя // Шидловський І. В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України / За ред. Й. В. Царика. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. — С. 72–75. — ISBN 978-966-613-940-8.
45. *Jyzefik M.* Sekularne zmiany liczebności i rozmieszczenia *Ardeola ralloides* (Scop.) w palearktycznej części zasięgu (rozprawa doktorska). — Warszawa, 1965. — 191 s. — <http://rcin.org.pl>

Всеволод Великанів — дослідник фауни України 1920–1930-х років: біографія, колекції, публікації. — **Загороднюк І.** — Історична розвідка про життя і наукову діяльність одного з видатних дослідників фауни України 1920–1930-х років. Наведено відомості про життя В. Великанова (близько 1898–1937 рр.), зібрані ним зоологічні колекції та опубліковані наукові статті. В. Великанів є колектором сотень зразків ссавців і птахів, а також комах з Чернігівщини, Харківщини та Вороніжчини, а за відомими записами у щоденниках описував також фауну (переважно птахів) Криму та Архангельська. У розрізі систематичних груп його публікації присвячені кажанам, гризунам, совам та цаплям. Основні райони досліджень, згідно з публікаціями та колекційними зразками — Ніжинщина у 1923–1930 та 1934 рр., Херсонщина у 1934–1936 рр. Припускається, що дослідника репресовано 1937 р.

Ключові слова: історія зоології, музеологія, фауністика, Чернігівщина, Херсонщина, Великанів.

Адреса: Національний науково-природничий музей НАН України, вул. Б. Хмельницького 15, Київ, 01030 Україна; e-mail: zoozag@ukr.net

Всеволод Великанов — исследователь фауны Украины 1920–1930-х годов: биография, коллекции, публикации. — **Загороднюк И.** — Историческая разведка о жизни и научной деятельности одного из выдающихся исследователей фауны Украины 1920–1930-х годов. Приведены сведения о жизни В. Великанова (около 1898–1937 рр.), собранных им зоологических коллекциях и опубликованных научных статьях. В. Великанов был коллектором сотен образцов млекопитающих и птиц, а также насекомых из Черниговщины, Харьковщины и Воронежщины, а по известным записям в дневниках описывал также фауну (преимущественно птиц) Крыма и Архангельська. В отношении систематических групп его публикации посвящены рукокрылым, грызунам, совам и цаплям. Основные районы исследований, согласно публикациям и коллекционным образцам, — Нежинщина в 1923–1930 и 1934 гг., Херсонщина в 1934–1936 гг. Предполагается, что исследователя репрессировали в 1937 г.

Ключові слова: история зоологии, музеология, фаунистика, Черниговщина, Херсонщина, Великанів.

Адрес: Национальный научно-природоведческий музей НАН Украины, ул. Б. Хмельницкого 15, Киев, 01030 Украина; e-mail: zoozag@ukr.net